

IOSUD – UNIVERSITATEA „DUNĂREA DE JOS” DIN GALAȚI

Școala doctorală de științe socio-umane

REZUMAT

TEZĂ DE DOCTORAT

**PARADIGME IDENTITARE ALE
SCRIITORULUI MIGRANT IN
LITERATURA FRANCO-CANADIANA
CONTEMPORANA**

Doctorand,

Georgeta-Elena Romaniță (Prada)

Conducător științific,

Prof. univ. dr. habil. CARMEN ANDREI

Seria U4: Filologie-Franceză Nr.1

**Galați
2020**

IOSUD - UNIVERSITATEA „DUNĂREA DE JOS” DIN GALAȚI

Școala doctorală de științe socio-umane

REZUMAT

TEZĂ DE DOCTORAT

**Paradigme identitare ale scriitorului migrant in
literatura franco-canadiana contemporana**

Doctorand,

Georgeta-Elena Romaniță (Prada)

Președinte,

Prof. univ. dr. **Eugenia-Simona ANTOFI**
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Conducător științific,

Prof. univ. dr. habil. **Carmen ANDREI**
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Referenți științifici,

Prof. univ. dr. habil. **Simona MODREANU**
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași

Prof. univ. dr. habil. **Ileana MIHĂILĂ**
Universitatea din București

Prof. univ. dr. **Elena-Brândușa STEICIUC**
Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

Seria U4: Filologie-Franceză Nr.1

Galați

2020

Seriile tezelor de doctorat susținute public în UDJG începând cu 1 octombrie 2013 sunt:

Domeniul fundamental ȘTIINȚE INGINEREȘTI

- Seria I 1: **Biotehnologii**
Seria I 2: **Calculatoare și tehnologia informației**
Seria I 3: **Inginerie electrică**
Seria I 4: **Inginerie industrială**
Seria I 5: **Ingineria materialelor**
Seria I 6: **Inginerie mecanică**
Seria I 7: **Ingineria produselor alimentare**
Seria I 8: **Ingineria sistemelor**
Seria I 9: **Inginerie și management în agricultură și dezvoltare rurală**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE SOCIALE

- Seria E 1: **Economie**
Seria E 2: **Management**
Seria SSEF: **Știința sportului și educației fizice**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE UMANISTE ȘI ARTE

- Seria U 1: **Filologie-Engleză**
Seria U 2: **Filologie-Română**
Seria U 3: **Istorie**
Seria U 4: **Filologie-Franceză**

Domeniul fundamental MATEMATICĂ ȘI ȘTIINȚE ALE NATURII

- Seria C: **Chimie**

Domeniul fundamental ȘTIINȚE BIOLOGICE ȘI BIOMEDICALE

- Seria M: **Medicină**

CUPRINS

CUPRINS	5
LISTĂ DE ABREVIERI	8
REZUMAT	9
ABSTRACT	10
INTRODUCERE	11
I PRIMA PARTE. PROBLEMATICA	17
I.1 Scriitura migrantă : în căutarea cuvântului potrivit și a caracteristicilor	17
I.2 Reprezentanți și teoreticieni	19
I.3 Transculturare și aculturare	21
I.4 Identitatea. Aspecte teoretice	23
I.5 Exilul. Definiții și fațete	29
I.6 Hibriditatea și raportul cu limba	34
I.7 Prezentarea corpusului	37
I.7.1 Kim Thúy	37
I.7.2 Ying Chen	38
I.7.3 Wajdi Mouawad	39
I.7.4 Dany Laferrière	40
I.7.5 Felicia Mihali	42
II PARTEA A DOUA. A POVESTI EXILUL	44
II.1 Prezentarea teoretică a fractalilor	44
II.2 Scriitura fractală în <i>Chip regăsit</i> de Wajdi Mouawad	46
II.2.1 Demonii fractali ai individului sfâșiat	48
II.2.2 Întâlnirea celuiilalt, <i>omul-ipotenuză</i>	53
II.2.3 Vegetalul și animalul, elemente ale ansamblului <i>Mouawad</i>	56
II.2.4 Pictura, salvarea ființei descompuse	61
II.2.5 Gemelitatea umană și exilară	63
II.3 Matematica în piesa <i>Incendii</i> de Wajdi Mouawad	66
II.3.1 Grafele drumului în <i>Incendii</i>	66
II.3.2 Conjectura lui Siracuza și scriitura-ipotenuză	67
II.3.3 Scriitura ca mediere	70
II.4 Metamorfozele copilului în exil în <i>Chip regăsit</i> și ale adulților în <i>Incendii</i> de Wajdi Mouawad	74
II.4.1 Mama și fiul, doi exilați	76
II.4.2 Copilăria edenică a pre-exilului	80
II.4.3 Exilul identitar	84

II.4.4	Ființarea, singurătatea, suferința	86
II.4.5	A renaște pentru a salva memoria	87
II.4.6	Concilierea cu exilul	90
II.5	Metamorfozele subiectului migrant în « <i>Dulce derivă</i> » la Dany Laferrière	93
II.5.1	Povestea exilului	96
II.5.2	Procesul de înrădăcinare a exilatului	99
II.6	Exilul speciei în <i>Specii</i> de Ying Chen	103
II.6.1	Celula familială-cuplul descompus	104
II.6.2	De la exilul interior către exilul speciei	105
III PARTEA A TREIA. A POVESTI INTERIORITATEA		112
III.1	Prezentarea teoretică a genurilor de frontieră	112
III.2	Interioritatea și identitatea sau fărâmele identitare ale subiectului migrant	116
III.3	Reflecții despre rănilor doliului	119
III.4	Poetica comunicării în scriitura migrantă franco-quebecheză contemporană	121
III.5	Anamorfozele scriiturii migrante	123
III.6	Vocile identitare și intime în <i>Tot ceea ce nu ți se va spune, Mongo</i> de Dany Laferrière	132
III.6.1	Maestrul și discipolul său, două fațete identitare	137
III.6.2	Scriitorul primitiv	138
III.6.3	Identitatea rizom a scriitorului nomad	142
III.6.4	Exilul și aculturarea	146
III.7	A comunica prin codul vestimentar în romanele lui Dany Laferrière	151
III.8	<i>Ru</i> de Kim Thúy sau lectura unui exil regenerator	162
III.8.1	<i>Boat people</i> și construcția alterității	163
III.8.2	Grupul de referință	165
III.8.3	Căutarea identitară în lumea exilară	168
III.8.4	Exilul regenerator	172
III.9	Dimensiunea mitică a destinului exilar în <i>Vi</i> de Kim Thúy	174
III.10	Alteritatea și metamorfozele cuplului în derivă în <i>Țărml e departe</i> de Ying Chen	179
IV PARTEA A PATRA. A LOCUI SPAȚIUL EXILULUI		193
IV.1	Montréal, orașul-rizom, scenă a hibridității migrante	193
IV.2	Orașul-iarnă	199

IV.3 Chipurile Montréalului, locurile preferate din oraș în romanele lui Dany Laferrière	201
IV.3.1 Montréal, pământ al azilului și pământ al renașterii	201
IV.3.2 Montréal, pământ al împlinirii literare și spațiu al interiorității	203
CONCLUZII	207
BIBLIOGRAFIE	214
Corpus	214
Studii teoretice generale (opere și articole)	215
Studii critice despre Ying Chen	226
Studii critice despre Dany Laferrière	228
Studii critice despre Wajdi Mouawad	230
Studii critice despre Kim Thúy	231
Extra-corporis	232
Studii academice, teze și lucrări	232
Webografie	234
ANEXE	236
Mărturisiri autentice	236
Scriitoarea-editoare Felicia Mihali și femeia-memorie în romanul Feliciei Mihali, <i>A doua șansă pentru Adam Mân</i> de Kim Thúy sau privirea binecuvântată către depărtări	236
Ilustrații	250
Tabloul corpusului	250
Literatura ca un poligon K în <i>Incendii</i> de Wajdi Mouawad	253
Wajdi Mouawad și Andrei Tarkovski	254
Florile udumbara	257
Generare fractală prin simulare	257
Dany Laferrière, scriitorul cu mașina de scris și alesul Academiei Franceze	257
Poem închinat Parisului de Dany Laferrière, 15 noiembrie 2015	257
Scrisoarea lui Wajdi Mouawad către fiul său	260
INDEX DE AUTORI	261
INDEX DE NOȚIUNI CHEIE	263

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

Cuvinte-cheie : identitate, exil, Montréal, Dany Laferrière, Kim Thúy, Wajdi Mouawad, Ying Chen, alteritate, interioritate, oraș-rizom, scriitură fractală, hibriditate, fragilitate, postmodernism

Sinopsis al părților principale ale tezei

Teza noastră este organizată în patru părți.

În prima parte, *Problematica*, am vizat stabilirea cadrului teoretic, al contextului social și istoric de unde provin cei patru scriitori care ne interesează în mod deosebit și prezentarea parcursurilor lor literare.

În partea a doua, *A povesti exilul*, am conturat deferitele fațete ale exilului și particularitățile scriiturii fractale.

În partea a treia, *A povesti interioritatea*, am evocat vocile intime și construcția alterității în raporturile de filiație și de afinități subliniind, de asemenea, rănilor doliului, căutarea identitară și dimensiunea mitică a unei scriituri ondulatorii anamorfozante.

Chipurile orașului-rizom Montreal și eforturile eroilor de a se integra și de a se împlini aici au fost atent analizate în ultima parte a tezei noastre, *A locui spațiul exilului*.

Două mărturii autentice, oferite de Kim Thúy și de Felicia Mihali, închid cercetarea noastră asupra narațiunilor subiectului migrant, mediateur între două țări, două sau mai multe identități.

Rezumat

Scriitori proveniți din toate colțurile lumii (Italia, Franța, Irak, Liban, China, Vietnam, Brazilia, Haiti, Uruguay, etc.) publică în franceză cărți care revelează universul exilatului în noua țară de adopție, Chebec. Autorii literaturii migrante se interesează cu precădere de eroi în căutare de sine, de noul străin al secolului care trebuie să-și clădească o altă identitate, mai rezistentă în fața durerilor trecutului și a pericolelor exilului. Ei sunt, asemenea personajelor lor, torturați de nedreptatea Istoriei, chinuți de atrocitățile politicului, îngenuncheați de contextul social.

Numeroase întrebări decurg, firesc, de aici. Pe de o parte, cum va reuși scriitorul migrant să facă față provocărilor cu mii de fețe (lingvistică, socială, culturală, politică, emoțională, spirituală)? Scriitorul migrant își părăsește patria natală pentru a se salva în țara gazdă. E vorba de o evadare din casa sa, din cartierul său, din orașul său, din țara sa. Pe de altă parte, ce demers literar corespunde acestei tipologii umane a ființei exilate? Ce structură narativă este adecvată pentru a descrie angoasele, supliciile, revoltele, absurdul, exilul, uitarea, memoria, toate trăirile scriitorului migrant? Și salvarea? De unde vine? Din partea cui? Nu merită să ignorăm șarmul limbii franceze supuse unui proces de transformare (*le joul, le créol*) care trezește interesul oricărui filolog preocupat de comunicare, de cuvânt cu rolurile sale multiple de a transmite, a interpreta, a revela sau de a tăinui.

În plus, aspectul antropologic al cercetării noastre indică o ipostază expansivă a acestui demers, deoarece Chebecul seamănă cu un creuzet de popoare diferite, ansamblu de culturi diverse și valorizante, fiecare în felul său. Literatura autohtonă pe care s-au altoit numeroși vlăstari de *smochin* lingvistic (francez, italian, libanez, vietnamez, brazilian, chinez), cum ar spune Marco Micone, gânditor și scriitor de literatură migrantă. Literatura quebecheză este invitată la un dialog perpetuu, angajat, responsabil care dă libertate de exprimare oricărui

scriitor, oricărei voci. Dacă literatura quebecheză este capabilă să ofere cadru cultural scriitorilor migranți, aceasta înseamnă că prin scriitură se poate găsi numitorul comun al dialogului planetar între culturi și țări, că literatura migrantă are drept de cetate pe Terra.

Scriitorul migrant se salvează prin scriitură, văzută ca o terapie și un exercițiu catarctic care vindecă rănille trecutului și le cicatrizează în prezent. Grație poveștilor, povestirilor despre viață și confesiunii, izbăvirea se înfăptuiește treptat. Toate aceste argumente explică finalmente de ce studierea scriiturii migrante se dovedește o provocare pentru orice cititor interesat să devină explorator al sinelui. În acest periplu hermeneutic, am analizat opera literară a patru scriitori aparținând scriiturii menționate mai sus : Dany Laferrière, Kim Thúy, Wajdi Mouawad și Ying Chen. Două voci feminine și două voci masculine, provenite din zone geografice diferite (Orientul-Apropiat, Insulele Caraibe și Orient) povestesc experiențele extreme ale exilului și reconstrucția identitară.

Titlul cercetării noastre indică în mod evident problematica identitară a scriitorilor contemporani aparținând unui spațiu al emigranților și al unei societăți precise, Chebecul ultimelor două decenii ale secolului al XX-lea, care se exprimă în franceză.

Inspirate de lucrările teoretice ale lui Simon Harel, François Paré și Janet Paterson, am examinat, pe de o parte, caracteristicile scriiturii migrante quebecheze și, pe de altă parte, elementele identitare specifice acestei literaturi. Din punct de vedere teoretic, studiul nostru a avut la bază câteva opere-far precum *Le voleur de parcours*, *Les passages obligés de l'écriture migrante* și *L'étranger dans tous ses états* de Simon Harel, *L'identité* de Claude Lévi-Strauss, *Écritures migrantes et identités culturelles* de Clément Moisan și *Parcours québécois. Introduction à la littérature du Québec* de Pierre Morel. Am realizat analizele literare plecând de la considerațiile teoretice ale unor lucrări centrate pe scriitura migrantă precum *Les*

littératures de l'exiguïté și *Théories de la fragilité* de François Paré și *Figures de l'Autre* de Janet Paterson, specialiști recunoscuți în domeniul studiilor identitare. Aceste axe teoretice ne-au orientat către multiple piste de cercetări și au deschis un număr considerabil de reflecții referitoare la modalitățile discursive și legăturile identitare.

Ipoteza principală s-a sprijinit pe teoriile scriiturii migrante și s-a format în jurul ideii că acest fenomen literar prezintă trăsături specifice și situează în centru individul dezrădăcinat în căutare de sine și de alții, atât în calitatea sa de scriitor, cât și în cea de personaj într-un sistem fractal plin de anamorfoze. Textele corpusului au servit drept exemple pentru o **perspectivă comparativă** conform căreia scriitura migrantă oferă o multitudine de reprezentări narative ale paradigmelor identitare având ca sursă exilul văzut fie ca inițiere, pierdere a memoriei, travaliul doliului, sfășiere, derivă, rătăcire, fie ca o etapă formatoare, izvor de palingenezie.

Originalitatea lucrării noastre consistă, după cum sperăm, în exploatarea teoriei haosului, jocurilor picturale de tip *trompe-l'œil*, anamorfozelor, fractalilor, spiralismului, aplicată scriiturii migrante care oferă o depliere îmbogățită de procedeele postmoderne. Am avut în vedere strategiile narative și discursive pentru a releva etapele disoluției identității în țara natală și a procesului de reconstrucție a noii identități în țara gazdă însoțită de revenirea la matricea natală, reiterată sau nu. Am arătat că realitatea exilului și exercițiul introspecției pe parcursul acestei experiențe în iarna austeră din Montreal sunt transmise într-o narațiune în fractali.

Societatea multietnică din Chebec a permis nașterea unei scriituri migrante care are în centru experiența transculturală. Ținând cont de această realitate, ne-am limitat în a ilustra teza noastră prin intermediul câtorva romane pe care le-am considerat reprezentative pentru ipoteza stabilită, deși sunt multe altele care s-ar

preta în mod egal interogației noastre. Am făcut totuși trimiteri și la piesele de teatru, deoarece multe teme și strategii literare sunt similare și au răspuns în mod precis obiectivelor noastre. Am folosit instrumentele biografice și pe cele intertextuale, mărturisiri, interviuri, filme documentare și reportaje. Apariția cărții *Tout est écriture [Totul este scriitură]* de Wajdi Mouawad în 2017 am primit-o cu interes, deoarece ne-a permis să decelăm mai bine ansamblul scriiturii sale. Operele literare ale corpusului nostru au fost scrise în Chebec și publicate între 1993 și 2018. Am încercat deci să ne/le plasăm în contemporaneitatea cea mai apropiată pentru a percepe mai bine evoluția acestor autori.

Am abordat într-un mod tangențial științele (matematica, biologia) și artele (muzica, pictura, cinematografia) care s-au dovedit pentru noi de un interes capital în analiza corpusului stabilit. Pliul, perspectiva, undele, poetica scriiturii migrante, fractalitatea și anamorfoza au reprezentat repere-far în interpretarea corpusului nostru.

Teza noastră est structurată în patru părți. **Prima parte, *Problematica***, compusă din șapte capitole, prezintă contextul socio-istoric unde autorii migranți s-au născut și motivele plecării lor. Migrantul traversează etapele inevitabile transculturării și inserției culturale, fin analizate de Régine Robin, Roger Bastide și Claude Lévi-Strauss, care surprind mai ales eforturile reconstrucției identitare. Eterna reîntoarcere și celebrarea exilului, atributele literaturii minorităților așa cum o numește François Paré, reprezintă repere ale scriiturii migrante. În primele patru capitole ale acestei părți am prezentat caracteristicile acestei scriituri, reprezentanții și teoreticienii, diferitele analize antropologice, sociologice și literare despre identitate, exil, hibriditate și limbă. Ne-am interesat de modul în care scriitorul migrant trăiește dezrădăcinarea de patria maternă, înrădăcinarea în noua patrie gazdă și am identificat mizele sale, strategiile utilizate în vederea inserției sociale în Chebec, adaptării și găsirii locului în culturile dominante. Scriitorul migrant est

obligat să poarte pe umeri această povară dublă : efortul de inserție culturală și străduința de a-și deschide un drum în literatura quebecheză. Am subliniat faptul că expresiile identitare se construiesc astfel într-un mod diferit, dar având ca obiectiv comun renunțarea la etichete. Scriitorii se vor *cetățeni ai lumii* și au abordări diferite față de țara natală. Majoritatea o păstrează în suflet și o descriu în operele lor, în timp ce alții se străduiesc să o uite, ca într-o terapie psihanalitică de factură freudiană (travaliul doliului și travaliul amintirii), chiar o terapie psihiatrică.

Diferențele identitare în Chebec reprezintă o latură caracteristică a scriiturii migrante și invită la niște interogații complexe. Am observat în scrierile corpusului nostru o disponibilitate de a accepta diferențele exilaților veniți din toate colțurile lumii și în același timp un denunț al clișeelelor, al prejudecăților și al discriminărilor. Kim Thúy invită, dincolo de o simplă acceptare, la o celebrare a diferențelor și insistă asupra faptului că „nu trebuie să eliminăm diferențele”¹, idee împărtășită de asemenea de Dany Laferrière. De altfel, merită să insistăm asupra schimbării de perspectivă și a denominației pe care scriitoarea Kim Thúy o lansează într-o conferință eliminând termenii „negru, asiatic, minoritate vizibilă”² în favoarea unei alte viziuni: „doi quebechezi. Am devenit multipli, fără frontiere”. (*loc. cit.*) Scriitorii depășesc frontiera identitară primită prin naștere, pecetluită în genele lor și se deschid către lume, devin multipli. Capitolul cinci este dedicat definițiilor și caracteristicilor exilului, fenomen complex, multiform, cu o tematică proprie scriiturii migrante. Considerat un „topos al experienței umane”³, exilul este un vector sfredelind sinele și istoria căreia îi cere dreptate. Exilații au conferit literaturii mărturisiri de o forță și de o actualitate evidente. Experiența traumatizantă, complexă și multiplă a exilului devine câmpul de luptă unde trecutul

¹Interviu pe care l-am solicitat scriitoarei Kim Thúy.

²K. Thúy, „Ficțiunea, o realitate fără frontiere”, face parte din Întâlnirile internaționale de la Geneva, a 49ª sesiune, 26-29 septembrie 2016. [On line] Disponibil pe : <https://www.youtube.com/watch?v=FcA94KPPC9g>

³E.-W. Said, *Reflecții despre exil*, Arles, ed. Actes Sud, 2008, p.252.

și prezentul sunt participanți activi ai procesului migrator, corelat cu recompunerea unui *puzzle* identitar.

Capitolul șase al primei părți are în centru raportul dintre hibriditate și limbă, dat fiind faptul că discursul identitar se relevă în scriitura migrantă prin caracterul său hibrid. Tocmai limba vorbită în Chebec cântărește greu în alegerea țării-gazdă. Franceza devine astfel un fel de adăpost lingvistic. Postulatele identitare țin cont de acest aspect și pun în evidență cumulum de identități multiple și de limbi diferite manifestate la întâlnirea cu celălalt. În capitolul șapte, *Prezentarea corpului*, care încheie această parte a tezei, ne-am preocupat de identificarea celor mai importante elemente biografice ale scriitorilor și de reușitelor lor literare.

A doua parte, A povesti exilul, compusă din șase capitole, prezintă diferitele ilustrări ale exilului (temporal, psihic, spațial, afectiv, identitar, social) așa cum apar în studiile lui Edward W. Said, Robert Berrouët-Oriel, Clément Moisan, Pierre Nepveu, Alexis Nuselovici, etc., revelatoare pentru contextul social și politic, responsabil de fuga exilatului și de dificultățile de surmontat în țara gazdă. Dincolo de o interogație identitară, de o mărturisire autentică și de o cartografiere a spațiului și a rătăcirii, fenomenul exilului deschide numeroase perspective interdisciplinare: viziunea contrapunctică proprie muzicii, statutul primitiv și viziunea anamorfotică a picturii, fractalitatea matematică, *Relația* așa cum este concepută de Édouard Glissant și *raportul cu Celălalt* al lui Emmanuel Levinas. Alexis Nuselovici, Janet M. Paterson, Michel Bernard, Simon Harel și alți specialiști în materie de scriitură migrantă au consacrat analize complexe relativ la caracterul hibrid al discursului identitar și a folosirii limbii franceze în noul mediu.

În primul capitol din a doua parte am pus în lumină principalele caracteristici ale geometriei fractale, așa cum este ea teoretizată de Jean-Claude Maynard, demers care a constituit un instrument salutar în decodarea scrierilor lui

Wajdi Mouawad. Nebunia, rătăcirea, haosul, tăcerea, violența și pierderile, teme recurente, proiectează eroii scriitorului de origine libaneză într-un vortex halucinant cu aspect fractal. Ei vor reuși să se salveze grație întâlnirii cu *omul-ipotenuză*, metaforă asupra căreia am insistat în următoarele două capitole, explorând universul romanului *Visage retrouvé* [*Chip regăsit*] și a piesei *Incendies* [*Incendii*] de Wajdi Mouawad. *Ansamblul Mouawad* pe care am îndrăznit să-l concepem și să-l denumim ca atare ar putea reprezenta un alt element de originalitate al tezei noastre. Am examinat minuțios valențele acestei scriituri în care chiar și gemelitatea este exilară. Teoriile legate de fractalitate ale lui Benoît Mandelbrot, Jean-Claude Meynard și Fanny Soriano ne-au orientat în demersul de a analiza actul scriiturii, modul de a povesti experiența exilului *via* instrumentele fractalității: formele spiralate, reiterate, mărite sau micșorate, multiplicarea rețelelor, suprapunerile de planuri reale și onirice, *puzzle*-urile labirintice ale viziunilor și experiențele circumscrise epifaniei. Am arătat că individul sfâșiat își întâlnește inexorabil demonii fractali din strănsorile cărora arta, scriitura și / sau întâlnirea *omului-ipotenuză* ar putea să-l izbăvească.

Ultimele trei capitole ale acestei părți au fost dedicate analizei metamorfozelor suferite de personajele scriiturii migrante care îi conduc către descoperirea *fînțării* lor și a recuperării memoriei sfâșiate de exil. Elementele identitare ale personajelor și diferitele forme ale exilului în romanele *Visage retrouvé* de Wajdi Mouawad, *Chronique de la dérive douce* [*Cronica dulcii derive*] de Dany Laferrière și *Espèces* [*Specii*] de Ying Chen au fost analizate din această perspectivă. Caracteristicile *dulcii derive* și ale acestui exil salutar, construcția narativă a dublei identități (*l'entre-deux identitaire*) și metamorfozele subiectului migrant pe parcursul procesului său de înrădăcinare în noua specie / noul oraș ne-au permis să relevăm – aplicând o grilă de analiză **naratologică** și **stilistică** – în ce mod personajul vindecă, prin intermediul tuturor simțurilor sale,

fie fuga / refugiul într-o altă specie, fie noua identitate, rizomatică de această dată, într-o altă țară.

Studiul nostru continuă cu a **treia parte**, *A povesti interioritatea*, compusă din zece capitole, în care primul reține contribuțiile teoretice ale lui de Philippe Lejeune, Serge Doubrovsky, Thomas Clerc, Georges Gusdorf, Philippe Gasparini și Vincent Colonna despre scriitura intimă, care s-au dovedit extrem de profitabile în analizele noastre literare ulterioare. Oricare ar fi denumirea pe care ei o dau (ficțiune, scriere personală, povestire autoficțională, autobiografie, jurnal, scriere intimă), autorii corpusului nostru se preocupă de universul intim al personajelor confruntate cu o experiență traumatizantă, având drept consecință deconstrucția sinelui, fragmentarea identitară, travaliul pierderii. De asemenea, triada autor-narator-personaj și tematicile povestirilor despre sine în general și ale scriiturii migrante în particular ne-au interesat cu precădere. Am aprofundat în următoarele șase capitole deplierea scriiturii la persoana întâi, punerea în scenă a unui sine în descompunere identitară, filiația și ficționalizarea experienței trăite. Povestirea evoluției interioare a eului profund pentru subiectul migrant se dovedește o experiență profundă ce a fost examinată în operele în care interioritatea este o figură proteiformă : *Tout ce qu'on ne te dira pas*, *Mongo* [*Tot ceea ce nu ți se va spune*, *Mongo*] de Dany Laferrière, romanele *Ru* și *Vi* de Kim Thúy, *La rive est loin* [*Țărml e departe*] de Ying Chen, *Le goût du café* [*Aroma cafelei*], *Pays sans chapeau* [*Țară fără pălărie*] și *Journal d'un écrivain en pyjama* [*Jurnalul unui scriitor în pijama*] de Dany Laferrière. Cu scopul de a surprinde elementele inovatoare ale acestei aventuri prin excelență migratoare, ne-am preocupat de caracterul postmodern, de estetica barocului specifică acestor opere privilegiind raporturile lor cu *spiralismul*, *ekphrazis-ul*, anamorfoza și pliul. Tratatele lui Jurgis Baltrušaitis despre anamorfoză și a lui Gilles Deleuze despre pliuri au orientat cercetarea noastră către o **analiză tematică, stilistică,**

psihanalitică și **identitară** deopotrivă. Exilul, *punct de inflexiune* conform filozofiei pliului, conduce subiecții migranți către un câmp al rezilienței unde ei renasc gășind, fiecare în felul său, țărnul și forța de a deveni vizibili. Aceste metamorfoze se realizează într-un mod ondulatoriu și rizomatic într-un puzzle poetic al cărui arhitect este scriitorul nomad. Am arătat că eșafodajul narativ al romanului *Tout ce qu'on ne te dira pas, Mongo* are în centru un eu multiform (scriitor, învățăcel, exilat, înrădăcinat, reporter, tânăr, bătrân, bărbat, femeie, alb, negru, haitian, african, quebechez) ce refuză cu obstinație etichetele, stereotipurile, persiflând toate clișeele limitative ale experienței umane care constrâng raportul sincer și binecuvântat cu celălalt. Universul lafarrian ne-a dezvăluit cele două chipuri identitare ale protagonistului, maestru și discipol, pe cale să lege o filiație specială, fruct al exilului, al afinităților electivă și al pasiunilor lor pentru literatură și scriitură. Cel care a trăit în *ochiul ciclonului*, s-a eliberat din ghearele dictaturii criminale și a mizeriei din Sud și a rezistat Marelui Frig din Nord urmărește cu obstinație obiectivele sale : să devină observatorul perfect și „să intoxice cititorul” cu scriitura sa *haptică* tributară procesului de *ekphrasis*. Interogarea identitară lansată de *scriitorul primitiv* Dany Laferrière îl conduce către o structură rizomatică fără nicio apartenență, cu excepția celei literare. Am subliniat faptul că diferitele fațete ale exilului explorate în acest roman depășesc pragul descrierii inechităților, a mizeriei sociale și a trecutului istoric însângerat în favoarea unei perspective educative și formatoare a exilului, potențial catalizator al creației literare.

Am trecut, de asemenea, în revistă caracteristicile *scriitorului primitiv* la Dany Laferrière, construcția situațiilor de putere și recompunerea noii identități arătând că exilul prezintă și aspecte pozitive și că inserția culturală poate reuși dacă un anumit cod de deciptare și de conduită este respectat. Analiza prejudecăților și a caracteristicilor Sudului și Nordului, iubirea declarată Chebecului și umorul

rafinat se armonizează într-o manieră sensibilă în operele sale, veritabilă scriitură a interiorității, a autobiografiei, a memoriei.

Ne-am preocupat și de alte romane de Dany Laferrière în care dispozitivul fractal și anamorfotic depliază călătorii de tot felul : *Le goût du café*, *Pays sans chapeau* și *Journal d'un écrivain en pyjama*. Protagonistul acestor romane, la vârste diferite, îmbracă ținutele prințului răsfățat în universul mitic al copilăriei cu gust de cafea, cunoaște *iubirea galbenă* pentru Vava, își pune pălăria de fiecare dată când vizitează lumea reală și renunță la ea pentru a pătrunde într-un dincolo guvernat de zombi și de zeițele voodoo. Dany Laferrière pune astfel în mișcare o hibriditate culturală date fiind apartenențele multiple ale subiectului migrant și stilisticii caracterizate prin rupturi la nivelul timpului, al povestirii, al spațiului și al identității personajului. În codul vestimentar al scriitorului, pijamaua galbenă cu dungii albastre reprezintă « ținuta de lucru » a eroului-scriitor care își ține « manuscrisul său durduliu » secret precum o comoară, o capodoperă. *Journal d'un écrivain en pyjama* este celebrarea actului sacru de a scrie, beatitudinea acestei „sărbători perpetue” și bucuria pleneră oferită de cele douăzeci și șase de litere ale alfabetului.

În capitolul opt al celei de-a treia părți, *Ru de Kim Thúy sau lectura unui exil regenerator*, am analizat aspectele fragilității și căutarea de sine în romanul menționat în titlu, mărturisirea unui personaj în situația exilului, așa cum dezvăluie autoarea : „Am vrut într-adevăr ca cititorul să viziteze un univers [...] cum trăiau imigranții vietnamezi în acele vremuri în universul lor”⁴. Am investigat realizarea dimensiunii alterității și ne-am interesat totodată de strategiile folosite pentru a povesti evenimentele traumatizante, naufragiul colectiv și eforturile de înrădăcinare. Am dat o atenție specială modului în care Kim Thúy revelează *grupul*

⁴Kim Thúy, emisiunea *Adio Saïgon*, pe TV5Monde, 11 februarie 2011. [On line] Disponibil pe : <https://www.youtube.com/watch?v=09NQS5SEI1w> (Consultat pe 3 februarie 2017).

de referință, construcție teoretizată de Janet M. Paterson, al *Celuiilalt*. Am constatat că scriitura lui Kim Thúy valorizează exilul regenerator folosind simbolul elocvent al cuvântului *ru* (leagăn, râu, cântec de leagăn) cu scopul de a sublinia fragilitatea condiției umane, disponibilitatea salutară a societății quebecheze de a-i primi pe refugiați și determinarea *boat people* de a se înrădăcina în pământ montrealiez. Experiențele traumatizante ale adulților și ale copiilor în lupta lor pentru supraviețuire și pentru inserție culturală constituie un admirabil exercițiu de stil și de recuperare a memoriei. Dacă în *Ru* am urmărit construcția rezilienței, pentru *Vi* am ales cu precădere ca metodologie **abordarea mitologică**, aspect tratat în capitolul al nouălea. De altfel, am arătat că aceste trei elemente (reziliența, *care* și dimensiunea mitică) reprezintă numitorii comuni ai romanelor lui Kim Thúy.

Apoi, în ultimul capitol al acestei părți, am examinat scriitura interiorității în romanul *La rive est loin* de Ying Chen. Am studiat fragilitatea sinelui și a celulei familiale, căutarea sinelui și identitățile multiple ale personajelor sale. Am pus în lumină *l'entre-deux*-ul, acel *între* specific scriiturii sale și multiplele identități pe care personajul său le adoptă pentru a găsi limanul. Am subliniat faptul că acest roman se diferențiază de alte scrieri din corpusul nostru prin eliminarea mai multor mărci identitare : nume, prenume, țări, indici spațio-temporali. Totodată, am demonstrat că *punctul de inflexiune*, reprezentat de maladie, determină cuplul să încerce pentru o ultimă dată să refacă podurile afective distruse, să ajungă la *țarmul* iubirii. Am arătat că metamorfozele partenerilor în fața morții au aceeași fluiditate precum marea și visarea în care eroii plonjează frecvent.

În sfârșit, cea de-a **patra parte a lucrării noastre**, *A locui spațiul exilului*, a fost dedicată Montrealului, acest oraș-rizom, oraș-iarnă unde confruntarea identităților multiple și mozaicul de culturi diverse creează scena reconstrucției identitare. Cele trei capitole care compun a patra parte au în centru capitala Chebecului. În primele două capitole, am făcut o sinteză de impresii

despre acest spațiu gigantic unde personajul însingurat se pierde, renaște și ulterior se împlinește. În capitoul următor, *Chipurile Montrealului, locurile preferate din oraș în romanele lui Dany Laferrière*, am expus multiplele configurații urbane și eforturile eroului de a le înțelege. *Tout ce qu'on ne te dira pas, Mongo, Journal d'un écrivain en pyjama* și *Je suis un écrivain japonais* au servit în demonstrația că Montreal este locul unde *devenirea* lui Gilles Deleuze și a lui Felix Guattari se înfăptuiește pe deplin. Cum rădăcinile pământului natal au fost tăiate în mod brutal, eroul migrant trebuie să-și dezvolte o rețea de rizomi care să-i permită supraviețuirea și renașterea. Este, de altfel, ceea ce au dovedit aceste trei romane în care împlinirea literară a naratorului-personaj este o mărturie a reușitei și a optimismului. Dany Laferrière afișează în aceste romane o fascinație irefutabilă pentru acest pământ de azil și de renaștere unde individul oscilează între rătăcire, singurătate, șomaj, discriminări pe de o parte și înrădăcinarea în țara gazdă pe de altă parte, de îndată ce noul cod de *savoir-vivre* montrealiez a fost asimilat. Experiența non-locului converge către fugă, revoltă, teamă. Descoperirea orașului se face prin frecventarea cafenelelor, a parcurilor, a librăriilor, în compania autorilor preferați și înarmat cu un carnetel negru, palimpsest al rătăcirilor și al observațiilor sale.

Montreal est scena multiplelor efigii identitare și sociale: privilegierea multiculturalismului, re-teritorializarea diferenței, valorizarea cosmopolitismului. Cartografierea spațialității oferă un caleidoscop de imagini unde alteritatea ocupă un loc central. Montreal este de asemenea locul unde scriitorul se naște și se pune la masa de lucru, în fața mașinii de scris, ia cuvântul și se manifestă în dinamica literară.

Am subliniat că poetica postmodernă caracterizează scriitura migrantă : dezordinea, sfârșitul marilor povestiri, jocurile de limbaj, pledoaria pentru o luciditate ascuțită într-un context social, istoric și politic tumultuos, confuzia

vocilor narrative, multiplicitatea simbolurilor, a temelor, a fugilor onirice și a viziunilor premonitorii, contradicțiile, autoreflexivitatea, fragmentarea, discontinuitatea, identitatea fragilă și rizomatică.

Teza se finalizează așa cum impun normele academice prin *concluzii*, *bibliografie*, *anexe* și *indexuri*. În ceea ce privește anexele, ele conțin două mărturisiri autentice oferite de Felicia Mihali și de Kim Thúy. Am propus reflecții asupra romanelor celor două scriitoare, *Une deuxième chance pour Adam* [*O a doua șansă pentru Adam*] de Felicia Mihali și *Mãn* de Kim Thúy, cu scopul de a evidenția aspectele esențiale ale operelor lor, perioade traumatizante din viațile lor și renașterile lor de asemenea. Astfel, Felicia Mihali a vorbit despre experiența sa în Marele Nord în timp ce Kim Thúy a insistat pe imaginea simbolică a funambulescului, pe rolul limbii în exprimarea unei idei și micii pași ai vieții care pregătesc marile reușite.

Rezultatele cercetării noastre au condus către o interpretare a exilului ca pe o trecere, o renaștere identitară, o salvare, iar scriitura migrantă ca pe o scenă a măreției umane în care legăturile de filiație se ramifică către relații de afinități. Discursul hibridității aduce în prim plan marile teme ale memoriei, identității, rătăcirii, exilului și fragilității.

Am arătat – și este partea pe care o considerăm drept **originală** – că în textele corpusului nostru anamorfozele subiectului migrant (reziliența, *care*) și metamorfozele identitare numite de noi *ansamblul Mouawad* sunt caracteristice pentru artistul în devenire. Luarea în posesie a noii renașteri se realizează deci prin actul scriiturii. Și este vorba despre o scriitură-oglină a deplierilor identitare: cerb tânăr – tigrul, chip pierdut – chip regăsit, femeie ignorată-invizibilă – pisică – femeie vizibilă, iubirea pierdută pe țărnișele unui râu – iubirea regăsită pe celălalt liman al apei, învățăcel – inițiat, exilat într-o țară cosmopolită – străin – însingurat – cetățean al lumii – maestru în inserție culturală. Toate aceste deschideri

artistice se lasă citite și interpretate printr-un dispozitiv circular și de interacțiune specifică perspectivei fractale. Metafora animalieră dublă marchează începutul și finalul înrădăcinării văzută ca o rătăcire în jungla citadină, o vânatoare de repere, de clarificări. E vorba deci despre un cuvânt fractal, rizomatic care traversează experiența doliului, exilul și reziliența, se redefinește, se înrădăcinează și renaște în spațiul literaturii.

Teoria grafelor, metafora enigmei destinului, anamorfozele (vindecarea rănilor trecutului și ale exilului) și metamorfozele exilatului revelează o uimitoare palingenezie a subiecților migranți. Rezultă din aceste analize că tematica exilului în literatura franco-canadiană contemporană este intrinsecă problematicii identității, a memoriei, a rătăcirii, a valenței autobiografice și a specificității spațiului montreal. Se cuvine să subliniem îmbogățirea literaturii quebecheze cu opere literare de o profunzime și o valoare artistică incontestabile.

În concluzie, actul fondator de a scrie investește cartea văzută ca o cărămidă a unei *casa* nomade, o cărămidă rizomatică în interstițiile căreia sunt vizibile nervurile rătăcirii, însingurarea traumatizantă, memoria sfâșiată pe de o parte și afinitățile umane, literare, ale unei noi filiațiuni vădit anamofozante și fractale pe de altă parte.

Cât despre eventualele **piste de reflecții** pe care demersul nostru academic le-ar putea aprofunda, precizăm câteva. Dintre cei patru scriitori migranți care ne-au interesat cel mai mult în cercetarea noastră, Dany Laferrière și Wajdi Mouawad și-au schimbat domiciliul la Paris, în timp ce Ying Chen locuiește încă la Vancouver, iar Kim Thúy la Montreal. Aventura identitară continuă și ar fi important să explorăm motivațiile lor, proiectele lor pariziene actuale, raporturile lor cu râvnita capitală. Metamorfozele identitare pătrund în anamorfozele de dincolo de mare? Cum se re-integrează în Paris scriitorul care a consumat o dată experiența exilului departe de fosta-insulă din Caraibe, pe bătrânul continent ? E

vorba de un exil / *ex-île* (*ex-insulă*) sau de un post-*ex-île*(*ex-insulă*) ? Ce tematică a luat locul doliului de țară? E vorba de o înlocuire, o substituție – termenul ar putea lipsi – sau de *altceva* ? Ce ? Care ar fi termenul apt să desemneze starea actuală de fapt, rămânând totodată pe această paradigmă oscilantă a postmodernismului ? Pe de o parte, ar fi util să descoperim cum trăiește Dany Laferrière în noul univers parizian, dacă se angajează într-o altă construcție identitară sau continuă să alipească noi vlăstari pe rizomii haitieni și montrealezi. E vorba de un exil sau de o trecere ?

Wajdi Mouawad, regizorul, actorul, scriitorul și directorul Teatrului Național Parizien *La Colline* este implicat în numeroase proiecte artistice pentru ca spectacolul și lirismul să le permită verbelor dragi lui, *a citi, a scrie, a număra, a vorbi* și *a gândi*, să ofere frumusețe, emoții, angajare, speranțe. În plină izolare pandemică, el redactează o scrisoare către fiul său al cărei final conține o veritabilă lecție de viață : „Inspiră curaj în jurul tău și nu accepta niciodată ceea ce-ți repugnă”.

La rândul lor, Kim Thúy și Ying Chen își continuă activitatea lor de scriitoare în Canada. În vara lui 2020, Kim Thúy a dezvăluit pregătirile în curs pentru adaptarea cinematografică a romanului său *Ru*. Ar merita să identificăm transpunerea artistică aplicată a acestei opere de o sensibilitate și de o forță narativă deconcertante. *Ru* ecranizat este o provocare notabilă. Ambasadoare a autismului, Kim Thúy a scris cărți despre această maladie de care suferă unul dintre cei doi fii ai săi, *L'autisme expliqué aux non-autistes* [*Autismul explicat non-autiștilor*] (2017) și *L'estime de soi et l'autisme* [*Știna de sine și autismul*] (2019). Ying Chen, după ultimul său roman *Blessures* [*Răni*] (2016), povestea unui medic care trăiește războiul pe front, va publica cât de curând o lucrare având ca subiect viața științifică și importanța științei. Ea este extrem de discretă atât în viața de scriitoare, cât și în cea privată.

Georgeta-Elena Romaniță (Prada)

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

Analiza rizomilor euro-canadieni în literatura contemporană ar deschide perspective de interpretare care ar permite decodarea misterelor în compania unei pisici, felină recurentă dacă nu cvasi totemică, devenită cel puțin un frumos laitmotiv la autorii noștri, pe o colină unde jocul este lege, maestru, rege.

BIBLIOGRAPHIE

Corpus

- Chen, Ying, *Espèces*, Paris, Éditions Seuil, 2013.
- —, *La Rive est loin*, Paris, Éditions Seuil, 2010.
- —, *Lettres chinoises*, Paris, Éditions Babel, 1993.
- —, *L'Ingratitude*, Paris, Éditions Babel, 1995.
- —, *Quatre mille marches*, Montréal, Éditions Boréal, 2004.
- Laferrière, Dany, *L'odeur du café*, Montréal, Éditions TYPO, 1991.
- —, *Pays sans chapeau*, Outremont, Éditions Lanctôt, 1996.
- —, *Je suis un écrivain japonais*, Paris, Éditions Grasset, 2008.
- —, *L'énigme du retour*, Paris, Éditions Grasset et Fasquelle, 2009.
- —, *J'écris comme je vis*, Montréal, Éditions Boréal, 2010.
- —, *Chronique de la dérive douce*, Paris, Éditions Grasset, 2012.
- —, *Journal d'un écrivain en pyjama*, Paris, Éditions Grasset, 2013.
- —, *Le Cri des oiseaux fous*, Honfleur, Éditions Zulma, 2015.
- —, *Tout ce qu'on ne te dira pas*, Mongo, Montréal, Éditions Mémoire d'encrier, 2015.
- Mouawad, Wajdi, *Visage retrouvé*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2002.
- —, *Incendies*, Montréal, Éditions Leméac, 2009.
- —, *Littoral*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2009.
- —, *Pacamambo*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2000.
- —, *Ciels*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2009.
- —, *Forêts*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2009.
- —, *Sœurs*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2015.
- —, *Tout est écriture*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2018.
- —, *Le Sang des promesses. Puzzle, racines et rhizomes*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2009.
- —, *Anima*, Montréal / Arles, Éditions Leméac / Actes Sud, 2012.
- Thúy, Kim, *Ru*, Montréal, Éditions Libres Expression, 2009.
- —, *Mãn*, Montréal, Éditions Libre Expression, 2013.
- —, *Vi*, Montréal, Éditions Libre Expression, 2016.
- — et Janovjak, Pascal, *À toi*, Montréal, Éditions Libre Expression, 2011.

Studii teoretice generale (lucrări și articole)

- Adam, Jean-Michel, « Ordres du discours narratif / poétique », in *Pratiques : linguistique, littérature, didactique*, n°22-23/1979, pp. 105-122. [En ligne] Disponible sur : https://www.persee.fr/doc/prati_0338-2389_1979_num_22_1_1095. (Consulté le 14.11.2019)
- Ahlstedt, Eva, *Les caractéristiques de la littérature migrante dans quatre romans de Chahdortt Djavann*, Göteborgs Universitet, 2009. [En ligne] Disponible sur : http://sprak.gu.se/digitalAssets/1337/1337204_-16-berinson-skrift.pdf (Consulté le 11 février 2017).
- Amrit, Hélène, « Le roman québécois : une odysée contemporaine », 2015. [En ligne] Disponible sur : http://www.crilcq.org/fileadmin/CRILCQ/Colloques/Que_devient_litt_quebecoise/Amrit_Helene.pdf.
- Andrei, Carmen, « Considérations sur les stéréotypes socioculturels reflétés dans la littérature canadienne francophone », in Lucia Otrísalová et Eva Martonyi (Éd.), *Variations sur la communauté : l'espace canadien*, Brno, Masaryk University Press, 2013, pp. 21-28.
—, « Aspects de l'altérité et de l'hybridité identitaires dans la littérature québécoise migrante », in Yankova, Diana (éd.) *Managing Diversity and Social Cohesion: the Canadian Experience*, Brno, Masaryk University Press, 2010, pp. 103-111.
—, « Facettes du discours fictionnel postmoderne dans la littérature québécoise contemporaine », in *Communication interculturelle et littérature*, n° 3(15)/2011, Galati, Editura Europlus, 2011, p. 14-21.
- Bachelard, Gaston, *L'Eau et les Rêves*, Paris, Éditions Librairie José Corti, 2015.
- —, *La poétique de l'espace*, Paris, Presses Universitaires de France, 2015.
- Bakhtine, Mikhaïl, *La poétique de Dostoïevski*, Paris, Éditions du Seuil, 1998.
- Balint-Babos, Alina, « Les écritures migrante au Québec : l'entre-deux selon Régine Robin », in *Letras de Hoje*, Porto Alegre, 2015, pp. 408-415. [En ligne] Disponible sur : <http://revistaseletronicas.pucrs.br/ojs/index.php/fale/articulo/view/22630/13811> (Consulté le 8 septembre 2016).
- Baltrušaitis, Jurgis, *Anamorphoses ou Thaumaturgus opticus. Les Perspectives dépravées II*, Paris, Éditions Flammarion, 2015.

- Barreiro, Carmen Mata, « L'écriture au féminin actuelle : la mémoire, l'intime, l'éthique, l'écriture comme recherche », juin 2015. [En ligne] Disponible sur : <http://www.crilcq.org/fileadmin/CRILCQ/Colloques>.
- Barthes, Roland, *Roland Barthes par Roland Barthes*, Paris, Éditions du Seuil, 2015.
- —, *Critique et vérité*, Paris, Éditions du Seuil, 1966.
- —, *Le plaisir du texte* précédé de *Variations sur l'écriture*, Paris, Éditions du Seuil, 2000 (*Le plaisir du texte*, première parution en 1973).
- Bastide, Roger, *Le prochain et le lointain*, Paris, Éditions L'Harmattan, 2000.
- Baudelaire, Charles, *Les Fleurs du mal*. [En ligne] Disponible sur http://elg0001.free.fr/pub/pdf/ baudelaire_les_fleurs_du_mal.pdf.
- Bendjelloul, Lina, « Quand l'auteur se livre : du vécu à la création littéraire *Notes d'une musique ancienne* de Salah Benlabed », in *Revue Sciences Humaines*, Constantine, vol. B, n°47/ Juin 2017, pp. 121-135.
- Benjamin, Walter, « Souvenirs d'une catastrophe, catastrophe des souvenirs : *Glasgow* chez Andrew O'HYagan », in Jean-François Chassay, *Dérives de la fin. Sciences, corps & villes*, Montréal, Éditions Le Quartanier, 2008, pp. 29-38.
- Bernard, Michel, « L'Altérité originaire ou les mirages fondateurs de l'identité », in *Protée*, vol. 29, n° 2/2001, pp. 7-24.
- Berrouët-Oriel, Robert, « L'effet d'exil », in *Vice versa*, Montréal, n° 17/décembre 1986-janvier 1987, pp. 20-21.
- Berrouët-Oriel, Robert et Fournier, Robert, « L'émergence des écritures migrantes et métisses au Québec », in *Quebec Studies*, Ohio, n° 14/printemps-été 1992, pp. 7-22.
- Borges, Jorge Luis, *Conférences*, Paris, Éditions Gallimard, 1985.
- Buber, Martin, *Je et Tu*, Poitiers, Éditions Aubier, 1969.
- Bully, Philippe, « Zipf, créateur de la linguistique statistique », in *Communication et langages*, Paris, n°2/1969, pp. 23-28.
- Bueno, Angela, « Le transculturalisme : de l'origine du mot à l'identité de la différence chez Hédi Bouraoui », in *International Journal of Canadian Studies*, Québec, n°43/2011, pp. 7-22.
- Caccia, Fulvio, « Avant-propos : À quoi servent "les écritures migrantes" », in Marc Arino et Marie-Lyne Piccione (dir.), *1985-2005 : vingt années d'écriture migrante au Québec*, Pessac, Presses Universitaires de Bordeaux, 2007, pp. 5-15.
- Caillois, Roger, *Le mythe et l'homme*, Paris, Éditions Gallimard, 2012 (première édition 1938).

- Camarero, Jésus, « La théorie de l'autobiographie de Georges Gusdorf », in *Çédille. Revista de estudios franceses*, Salamanque, n° 4/2008, pp. 57-82.
- Carrière, Marie, « Mémoire du care, féminisme en mémoire », in *Women in French Studies*, Los Angeles, n° spécial/2015, pp. 205-217.
- Chartier, Daniel, « Les origines de l'écriture migrante. L'immigration littéraire au Québec au cours des deux derniers siècles », in *Voix et Images*, Montréal, vol. 27, n° 2(80)/2002.
- Chevalier, Jean et Gheerbrant, Alain, *Dictionnaire des symboles*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1969.
- Cioran, Emil, *Ébauche de vertige*, Paris, Éditions Gallimard, 1979.
- Clerc, Thomas, *Les écrits personnels*, Paris, Éditions Hachette, 2001.
- Cossette, Marie-Nicole et Verhas, Michel, « Formation à l'interculturalité en contexte de coopération internationale : une perspective communicationnelle », in *Revue des sciences de l'éducation*, n°25(2)/1999, pp. 319-338. [En ligne] Disponible sur : <https://doi.org/10.7202/032003ar>.
- Courcy, Nathalie, « La traversée du *Pays sans chapeau* : (Con)fusion des mondes, vérités multiples et identités plurielles », in *Traversées de l'écriture dans le roman francophone*, *Revue de l'Université de Moncton*, Moncton, vol. 37, n° 1/2006, pp. 225-238.
- Cyrulnik, Boris, *Un merveilleux malheur*, Paris, Éditions Odile Jacob, 2002.
- Dehouve, Danièle, « La notion de fractale en anthropologie », in *Ethnologie et mathématiques*, n°29/décembre 2014. [En ligne] Disponible sur : <http://wethnographiques.org/2014/Dehouve>.
- Deleuze, Gilles, *Le pli-Leibniz et le baroque*, Paris, Éditions de Minuit, 1988.
- Deleuze, Gilles et Guattari, Felix, *Mille Plateaux*, Paris, Éditions de Minuit, 1980.
- Derrida, Jacques, *L'écriture et la différence*, Paris, Éditions du Seuil, 1967.
- —, *Le monolinguisme de l'autre*, Paris, Éditions Galilée, 2016.
- Des Rosiers, Joël, *Théories caraïbes. Poétique du déracinement*, Montréal, Triptyque, 1997.
- Dimitriu-Panaitescu, Corina (coordinateur général), *Dicționar de francofonie canadiană*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2011.
- Dion, Robert et Mercier, Andrée, « La littérature québécoise du présent est-elle une insondable nébuleuse ? », Université de Paris-Sorbonne,

2015. [En ligne] Disponible sur : http://www.crilcq.org/fileadmin/CRILCQ/Colloques/Que_devient_litt_quebecoise/Dion_Mercier.pdf.

- Dominique, Marion, « Le lien gémellaire ; le drame de sa perte », p. 15. [En ligne] Disponible sur : <https://www.analyse-integrative-re.com/publications/articles/a-le-lien-l-autre/> (Consulté le 24 avril 2017).
- Dragomir, Alexandru, *Semințe*, București, Editura Humanitas, 2008.
- Dufrenne, Mikel, *L'œil et l'oreille*, Montréal, Éditions de l'Hexagone, 1997.
- Durand, Gilbert, *L'imagination symbolique*, Paris, Presses Universitaires de France, 2003 (première édition en 1964).
- —, *L'âme tigrée*, Paris, Éditions Denoël, 1980.
- —, *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, Éditions Bordas, 1969 (première édition en 1960).
- Eiben, Neli Ileana, « La Saison de la détresse et de la déchéance. Felicia Mihali et Marie-Claire Blais, écrivaines du malaise paysan », in *Perspectives transculturelles sur le Canada*, vol. 7/2007, Brno, Masaryk University Press, pp. 149-157.
- Eliade, Mircea, *Le sacré et le profane*, Paris, Éditions Gallimard, 2016.
- Éthier-Blais, Jean, « Nostalgie des origines », in *Moebius*, Montréal, n°29/1986, pp. 115-122.
- Février, Gilberte, « Littérature migrante comme lieu de construction de cultures de convergence », in *Carnets*, numéro spécial printemps-été/2016, pp. 27-41.
- Fontaine, Naomie, *Kuessipan*, Montréal, Éditions Mémoire d'encrier, 2015.
- Fournier, Danielle, *Dire l'autre*, Québec, Éditions FIDES, 1998.
- Fromholtz, Céline, « L'anamorphose, masque de l'irreprésentable en peinture et en littérature ». [En ligne]. Disponible sur : <http://sflgc.org/acte/celine-fromholtz-lanamorphose-masque-de-lirrepresentable-en-peinture-et-en-litterature/?pdf=1921>
- Gareau, Marie-Christie, « Wajdi Mouawad ou comment transcender l'exil. L'élaboration d'une écriture post-migratoire », in *Postures*, Montréal, Dossier « Post - », n°12/2010, pp. 109-124. [En ligne]. Disponible sur : <http://revuepostures.com/fr/articles/gareau-12> (Consulté le 10 / 10 /2016).
- Gasparini, Philippe, *Est-il je ? Roman autobiographique et autofiction*, Paris, Éditions du Seuil, coll. "Poétique", 2004.
- —, *Autofiction. Une aventure du langage*, Paris, Éditions du Seuil, 2008.
- —, « De quoi l'autofiction est-elle le nom ? », 2009. [En ligne]. Disponible sur :

<http://www.autofiction.org/index.php?post/2010/01/02/De-quoi-l-autofiction-est-elle-le-nom-Par-Philippe-Gasparini>.

- Gatti, Maurizio, *Être écrivain amérindien au Québec. Indianité et création littéraire*, Montréal, Éditions Hurtubise HMH, 2006.
- Gauvin, Lise, « La littérature québécoise- Une littérature de l'intranquillité », 2016. [En ligne]. Disponible sur : <http://www.ledevoir.com/non-classe/107558/la-litterature-quebecoise-une-litterature-de-l-intranquillite/> (Consulté le 30 août 2017).
- Gehrman, Susanne, « *La traversée du Moi dans l'écriture autobiographique francophone* », revue de l'Université de Moncton, Moncton, n°37(1)/2006, pp. 67-92.
- Glissant, Édouard, *Poétique de la relation*, Paris, Éditions Gallimard, 1990.
- Goga, Yvonne, « Pères et mères dans la littérature contemporaine », in *Acta fabula*, vol. 9, n° 10/novembre 2008. [En ligne] Disponible sur : <http://www.fabula.org/revue/document4644.php> (Consultée le 27 mars 2019).
- Gualdoni, Flaminio, *Trompe-d'œil*, Milan, Éditions Skira, 2009.
- Guillemette, Lucie, « De la faux aux fractales : un siècle de littérature », in *Cap-aux-Diamants*, Québec, n°59/1999, pp. 42-45.
- Gusdorf, Georges, *Lignes de vie 2. Auto-bio-graphie*, Paris, Éditions Odile Jacob, 1991.
- Harel, Simon, *L'écriture réparatrice*, Montréal, Éditions XYZ, 1994.
- —, *Braconnages identitaire. Un Québec palimpseste*, Montréal, Éditions VLB, 2006.
- —, *Le voleur de parcours*, Montréal, Éditions XYZ, 1999, Accès en ligne SMU.
- —, *Les passages obligés de l'écriture migrante*, Montréal, Éditions XYZ, 2008, Accès en ligne SMU.
- —, *L'étranger dans tous ses états*, Montréal, Éditions XYZ, 1992, Accès en ligne SMU.
- —, « La Parole orpheline de l'écrivain migrant », in *Montréal imaginaire*, Pierre Nepveu et Gilles Marcotte (dir.), Montréal, Éditions Fides, 1992.
- —, « Mémoires de l'identité, mémoires de l'oubli: formes subjectives de l'écriture migrante au Québec », in *D'autres rêves : les écritures migrantes au Québec : actes du Séminaire international du CISQ à Venise*, Anne de Vaucher Gravili (dir.), 15-16 octobre/1999, Venezia Lido, Supernova, 2000, pp. 143-161.
- Hotte, Lucie, « Entre l'être et le paraître: l'altérité et l'identité dans deux textes franco-ontariens », in *Croire à l'écriture. Études en littérature*

québécoise en hommage à Jean-Louis Major, Lepage, Yvan et Major, Robert (dir.), Ottawa, Éditions David, 2000, pp. 163-178 (Consulté le 14 août 2016).

- —, « L'autre texte / le texte de l'Autre », in *Modern Language Studies*, printemps/1994, pp. 67-74 (Consulté le 14 août 2016).
- Hidalgo-Bachs, Bernadette et Milkovitch-Rioux, Catherine, *Écrire le deuil dans les littératures de XXe-XIXe siècle* (dir.), Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2014.
- Hustvedt, Siri, *Vivre, penser, regarder*, Arles, Éditions Actes Sud, 2013.
- Ionescu, Mariana, « De l'endurance à la résilience: les romans de Felicia Mihali », in *The University of Western Ontario*, Montréal, 27 juin-4 juillet 2010.
- —, « Le topos du pays de l'entre-deux dans les romans de Felicia Mihali », in *Learned Societies Conference*, The University of Western Ontario, 23-26 mai 2009.
- Iselin, Pierre, « De l'analogie à l'anamorphose : visions du corps musical dans le drame shakespearien », in *Actes des congrès de la Société française Shakespeare*, n°9/1991. [En ligne] Disponible sur : <http://journals.openedition.org/shakespeare/1200>. (Consulté le 22.10.2019).
- Javeau, Alain, « Les sciences de la nature au service des sciences humaines. Thermodynamique, information et comportement humain », pp. 176-194, in *Epistémè*, Sung do Kim et Pascal Lardellier (dir.), Corée, n° 21/2019.
- Jișa, Simona, Bartoș, Bianca-Livia et Goga Yvonne (dir.), *Réécrire les mythes*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2017.
- Julien, Anne-Yvonne (dir.), *Littératures québécoise et acadienne contemporaines au prisme de la ville*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014.
- Jung, Carl Gustav, *Cartea roșie-Liber Novus*, București, Editura Trei, 2012.
- —, *Dialectique du Moi et de l'inconscient*, Paris, Éditions Gallimard, 2017.
- Kattan, Naïm, *La réconciliation à la rencontre de l'autre*, Montréal, Éditions Hurtubise, 1993.
- —, *La parole et le lieu*, Montréal, Éditions Hurtubise, 2004.
- —, *L'écrivain du passage*, Montréal, Éditions Hurtubise, 2002.
- Klaus, Peter, « Montréal : entre transculture et migration », in *Études romanes de Brno*, Brno, n°38(1)/2017, pp. 13-25.

- Kyloušek, Petr, « Qui sont aujourd'hui les nomades et les sédentaires de la littérature québécoise ? », in *Revue d'études canadiennes en Europe Centrale*, Brno, vol. 14/2019, pp. 11-24.
- Kwaterko, Józef, « Les fictions identitaires des romanciers haïtiens du Québec », in *Revue de littérature comparée*, n°302(2)/2002, pp. 212-229. [En ligne] Disponible sur : <https://www.cairn.info/revue-de-litterature-comparee-2002-2-page-212.htm>.
- Lacan, Jacques, *Le Séminaire*, 1959-1960. [En ligne] Disponible sur : <http://ecole-lacanienne.net/bibliolacan/stenotypies-version-j-1-et-non-j-1/>.
- Labelle, Maude, « Les lieux de l'écriture migrante », in *Globe*, n°101/2007, pp. 37-51.
- Lafitte, Maria, « Entre origine et rupture. Le sujet à l'épreuve de l'exil », in *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique*, pp. 103-116, n°62/1999. [En ligne] Disponible sur : http://www.persee.fr/doc/chris_0753-2776_1999_num_62_1_2135/ (Consulté le 10 mars 2017).
- LaRue, Monique, *L'arpenteur et le navigateur*, Montréal, Éditions Fides, 1996.
- Lavigne, Sophie, « De la négritude à la migritude : une analyse sociologique de la littérature de l'Afrique francophone », Université du Québec, 2011. [En ligne] Disponible sur : <http://www.archipel.uqam.ca/4622/1/D2143.pdf> (Consulté le 11 juillet 2017).
- Lebrun, Monique, « L'Écrivain migrant et ses pays : proximité et distanciation », bulletin n°39, Montréal. [En ligne] Disponible sur : <http://www.unifr.ch/ipg/aric/assets/files/ARICBulletin/2004No40/Lebrun.pdf> (Consulté en juillet 2016).
- Lenoble, Marie-Édith, « Frankétienne, maître du Chaos », in *TRANS-*, Paris, Éditions Presses Sorbonne Nouvelle, n° 6/2008. [En ligne] Disponible sur : <http://trans.revues.org/257> (Consulté le 3 novembre 2019).
- L'Héroult, Pierre, « Le "métissage" culturel », in *Vice versa*, Montréal, vol. II, n° 3/mars-avril 1985, pp. 15-16.
- Lejeune, Philippe, *Les brouillons de soi*, Paris, Éditions Seuil, 1998.
- Lévi-Strauss, Claude, *L'identité*, Paris, Éditions Grasset, 1979.
- Levinas, Emmanuel, *Altérité et transcendance*, Paris, Éditions Fata Morgana, 2006.
- —, *Entre nous. Essais sur le penser-à-l'autre*, Paris, Éditions Grasset, 2016.

- —, *Le temps et l'autre*, Paris, Presses Universitaires de France, 1983.
- Lis, Jerzy, « Du nouveau roman à la nouvelle autobiographie », in *Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis*, Brno, n°L24/2003, pp. 171-182.
- Lovinescu, Vasile, *Mitul sfâșiat (mesaje străvechi)*, Iași, Editura Institutul European, 1999.
- Magnier, Bernard, « Des voix d'outre-monde », in *Français dans le monde*, Paris, n° 407/septembre-octobre 2016, pp. 52-53.
- Mailhot, Laurent, *La littérature québécoise*, Montréal, Éditions TYPO, 1997 (la première édition 1931).
- Malczynski, M.-Pierrette, « Anamorphose, perception carnavalesque et modalités polyphoniques dans *Trou de mémoire* », in *Voix et Images*, Montréal, n°11(3)/1986, pp. 475-494. [En ligne] Disponible sur : <https://doi.org/10.7202/200582ar> (Consulté le 2 novembre 2019).
- Mandelbrot, Benoît, *Les objets fractals. Forme, hasard et dimension*, Paris, Éditions Flammarion, 2010.
- —, *La forme d'une vie. Mémoires*, Paris, Éditions Flammarion, 2012.
- Marion, Dominique, « Le lien gémellaire ; le drame de sa perte ». [En ligne] Disponible sur : <https://www.analyse-integrative-re.com/publications/articles/a-le-lien-l-autre/>.
- Marion, Philippe, « Communication et récit : échos d'une relation tumultueuse », in *Recherches en communication*, Louvain-la-Neuve, Éd. Université Catholique de Louvain, n° 11/1999, pp. 113-133.
- Mata Barreiro, Carmen, « Identité urbaine, identité migrante », in *Recherches sociographiques*, Laval, vol. XLV, n° 1/2004, pp. 39-58.
- Mathis-Moser, Ursula, *Dany Laferrière. La dérive américaine*, Montréal, Éditions VLB, 2003.
- Médam, Alain, *Montréal interdite*, Paris, Presses Universitaires de France, 1978.
- Meynard, Jean-Claude, *L'Animal fractal que je suis*, Paris, Éditions Connaissances et Savoirs, 2018.
- Michaud, Ginette, « L'autobiographie comme conversion esthétique : les derniers écrits de Gabrielle Roy », in *Littérature*, Québec, n°113/1999, pp. 95-114.
- Miron, Gaston, *L'homme rapaillé*, Montréal, Éditions de l'Hexagone, 1994.
- Moisan, Clément, *Écritures migrantes et identités culturelles*, Montréal, Éditions Nota bene, 2008.

- Morel, Pierre, *Parcours québécois. Introduction à la littérature du Québec*, Chișinău, Editura Cartier, 2007.
- Mukenge, Arthur et Kayembe, Emmanuel, « Fiction et réalité dans *Pays sans chapeau* de Dany Laferrière : Entre autobiographie, autofiction et au-delà », in *Literator*, Cape Town, n° 37(1)/2016. [En ligne] Disponible sur : <https://doi.org/10.4102/lit.v37i1.1290>.
- Mouneimne-Wojtas, Tina, « D'un lieu à l'autre. La circulation mémorielle chez les écrivains migrants au Québec », in *Lieu et Mémoire au Canada. Perspectives Globales*, pp. 331-341. [En ligne] Disponible sur : http://www.academia.edu/3318790/D_un_lieu_%C3%A0_l_autre._La_circulation_m%C3%A9morielle_chez_les_%C3%A9crivains_migrants_au_Qu%C3%A9bec (Consulté le 27 avril 2016).
- Moura, Jean-Marc, *Littératures francophones et théorie postcoloniale*, Paris, Presses Universitaires de France, 1999.
- Nepveu, Pierre, « La littérature québécoise des années 80: Une culture qui s'internationalise? », in *Humanitas, la revue de la réalité interculturelle*, n° 20-21/1987, pp. 13-19.
- —, « Préface », in *Passeurs culturels. Une littérature en mutation*, Québec, Les Éditions de l'IQRC, 2001, pp. 9-13.
- —, « Qu'est-ce que la transculture? », in *Paragraphes* (Dossier : Autrement, le Québec : Conférences 1988-1989), vol. II/1989, pp. 15-32.
- Nuselovici (Nouss), Alexis, « L'exil comme expérience », in FMSH-WP-2013-43, septembre 2013. [En ligne] Disponible sur : <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00861245/document>.
- —, « Exil et post-exil », in FMSH-WP-2013-45, septembre 2013. [En ligne] Disponible sur : <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00861334/document>.
- Ouellet, Pierre, *L'esprit migrant. Essai sur le non-sens commun*, Montréal, Éditions VLB, 2005.
- Otrisalová, L. et Martony, M. (dir.), *Variations sur la communauté : l'espace canadien*, Brno, Masaryk University Press, 2013.
- Paré, François, *Les littératures de l'exiguïté*, Ontario, Éditions du Nordir, 1992.
- —, *Théories de la fragilité*, Ottawa, Éditions du Nordir, 1994.
- Parent, Anne Martine, « Déplacements mémoriels dans la littérature québécoise contemporaine », Paris, Université de Paris-Sorbonne, juin 2015. [En ligne] Disponible sur : http://www.crilcq.org/fileadmin/CRILCQ/Colloques/Que_devient_litt_quebecoise/Parent_AnneMartine.pdf.

- Parker, Gabrielle, « Une année à Montréal. La venue à l'écriture dans *Chronique de la dérive douce* de Dany Laferrière », in Anne-Yvonne Julien (dir.), *Littératures québécoise et acadienne contemporaines au prisme de la ville*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014, pp. 441-454.
- Paterson, Janet M., *Figures de l'Autre dans le roman québécois*, Québec, Éditions Nota bene, 2004.
- Perrault, Gilles, « Un homme à part », in *Le Monde Diplomatique*, Paris, mai 2002, p. 35.
- Philippe, Céline, « Une dramaturgie entre le singulier et le collectif, le présent et le passé », Paris, Université de Paris Sorbonne, 2015. [En ligne] Disponible sur : http://www.crilcq.org/fileadmin/CRILCQ/Colloques/Que_devient_litt_quebecoise/Philippe_Celine.pdf.
- Philippe, Nathalie, « Écrivains migrants, littératures d'immigration, écritures diasporiques », in *Hommes et migrations*, n°1297/2012. [En ligne] Disponible sur : <http://homme.migrations.revues.org/1543>, pp. 30-43 (Consulté le 8 novembre 2016).
- Pineau, Gaston et Lecoq, Valériane, « Le deuil, entre hommes de mort et de vie », in *Écrire le deuil dans les littératures de XXe-XIXe siècles*, B. Hidalgo-Bachs et C. Milkovitch-Rioux (dir), Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2014.
- Pinkola, Clarissa Estés, *Femei care aleargă cu lupii. Povești și mituri ale arhetipului femeii sălbatice*, București, Editura Niculescu, 2019.
- Prigent, Christian, *Aux grands anamorphoseurs*, SILO, l'ensemble de texte. [En ligne]. Disponible sur : <http://www.pol-editeur.com/index.php?spec=feuilletons&numauteur=160&numfeuilleton=13&numpage=21&numrub=12>. Le texte a paru in *La langue et ses monstres*, Éditions Cadex, 1989.
- Przychodzen, Janusz, *Asie du soi, Asie de l'autre-Récits et figures de l'altérité*, Québec, Presses de l'Université Laval, 2009, accès en ligne SMU.
- Ricœur, Paul, *Soi-même comme un autre*, Paris, Éditions du Seuil, 1990.
- Riendeau, Pascal, « La rencontre du savoir et du soi dans l'essai », in *Études littéraires*, Québec, n°37(1)/2005, pp. 91-103.
- Robin, Régine, *Le Golem de l'écriture. De l'autofiction au Cybersoi*, Montréal, Éditions XYZ, 2005, accès en ligne SMU.
- —, *Nous autres, les autres*, Paris, Éditions Boréal, 2011.
- —, « Identités et mémoires de substitution », in *Lignes 3*, Paris, n°6/2001, pp. 250-274.
- —, *La Québécoite*, Montréal, Éditions XYZ, 1993.

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

- Said, Edward W., *Culture et impérialisme*, Paris, Éditions Fayard, 2018.
- —, *Réflexions sur l'exil*, Arles, Éditions Actes Sud, 2008.
- Saint-Martin, Lori, « Regards sur le Québec », in *Voix et Images*, Montréal, n° 232/1998, pp. 399-402.
- Sasu, Voichița-Maria, *Lectures québécoises*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2005.
- —, *Nouvelles lectures québécoises*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2005.
- Savoie, Paul, « L'animal au fond de soi », in *Voix plurielles*, St. Catharines, n°9(1)/2012.
- Segalen, Victor, *Peintures*, Paris, Éditions Gallimard, 2004.
- Simard-Houde, Mélodie, « Les avatars du "Je". Roman et reportage dans l'entre-deux-guerres », in *Études françaises*, Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, n° 52(2)/2016, pp.161-180.
- Simon, Sherry, « Écrire la différence. La perspective minoritaire », in *Recherches sociographiques*, Laval, Éditeur Université Laval, vol. XV, n° 3/septembre-décembre 1984, pp. 457-465.
- —, « La culture en question », in Lise Gauvin et Franca Marcato-Falzone, *L'Âge de la prose. Romans et récits québécois des années 80*, Montréal, Éditions VLB, 1992, pp. 51-65.
- —, « Présentation : Des différences », in *Vice versa*, Montréal, vol. II, n° 3/mars-avril 1985, pp. 9-10.
- —, *Le Trafic des langues*, Québec, Éditions Boréal, 1994.
- Simon, Sherry [et al.], *Fictions de l'identitaire au Québec*, Montréal, Éditions XYZ.
- Soriano, Fanny, *Fractales. Pièce (dé)montée*, dossier pédagogique n° 299/janvier 2019, p. 7. [En ligne] Disponible sur : <https://www.theatre-contemporain.net/spectacles/Fractales/contenus-pedagogiques/> (Consulté le 1 juin 2019).
- —, *Dossier sur les fractales*. [En ligne] Disponible sur : http://docs.wixstatic.com/ugd/dc5eb9_133bc824d5774a879b297100b34daa60.pdf (Consulté le 1 juin 2019).
- Starck, Léa, « Un portrait cartographique des médiations », in *Epistémè*, Sung do Kim et Pascal Lardellier (dir.), Corée, n° 21/2019, pp. 96-115.
- Steiciuc, Elena-Brândușa, *Pour introduire à la littérature québécoise*, Suceava, Editura Universității din Suceava, 2003.
- Todorov, Tzvetan, *La conquête de l'Amérique*, Éditions du Seuil, France, 1982.

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

- —, *Les abus de la mémoire*, Paris, Éditions Arléa, 2015 (la première édition en 1992).
- Urro, Marie-Hélène, « Kim Thúy : de l'écriture migrante à l'écriture transculturelle », 2014, Ottawa. [En ligne] Disponible sur : <http://hdl.handle.net/10393/31191> (Consulté le 14 octobre 2016).
- Vautier, Marie et Marczak, Karyn, « L'écriture migrante au Québec », in *LittéRéalité*, vol 9, n°2/1997. [En ligne] Disponible sur : <http://pi.library.yorku.ca/ojs/index.php/litte/article/view/27758/25613> (Consulté le 7 novembre 2016).
- Verthuy, Maïr et Lequin, Lucie, « Sous le signe de la pluralité: l'écriture des femmes migrantes au Québec », pp. 52-59. [En ligne] Disponible sur : <http://tessera.journals.yorku.ca/index.php/tessera/article/view/24950/23143/> (Consulté le 12 juin 2017).
- Zărnescu, Crina-Magdalena, « L'écriture "fractale" dans le roman de Jean Rouaud », in Yvonne Goga et Simona Jisa (coord.), *Jean Rouaud : L'Imaginaire narratif*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2008, pp. 189-201.
- Ziyang, Yang, « Pour désorienter une autoethnographie orientale: une étude des représentations identitaires chez quatre écrivains québécois d'origine asiatique », Dalhousie University, Halifax, 2014. [En ligne] Disponible sur : <https://dalspace.library.dal.ca/handle/10222/55962> (Consulté le 1 septembre 2017).
- Zufferey, Joël, « Qu'est-ce que l'autofiction? », in *L'Autofiction: variations génériques et discursives*, Academia, 2012, pp.5-14. [En ligne] Disponible sur : <http://www.fabula.org/atelier.php?L%27autofiction>.

Studii critice despre Ying Chen

- Andrei, Carmen, « Ying Chen, *Lettres chinoises* », in Pierre Morel (éd.) *Parcours québécois. Introduction à la littérature du Québec*, Chișinău, Editura Cartier, 2007, pp. 180-192.
- —, « Facettes de la femme exilée dans les romans de Ying Chen », in *Revue d'études canadiennes en Europe Centrale*, Brno, vol. 14/2019, pp. 111-126.
- Bellier, Julie, *La prise de parole des écrivaines migrantes : l'impossibilité du dire chez Ying Chen et Abba Farhoud*, Université Sorbonne Nouvelle - Université de Montréal. [En ligne]. Disponible sur : http://cecav.univ-avignon.fr/mini_site/group/222/Fichier_seminaire_europeen.pdf/

(Consulté le 7 octobre 2016).

- Bouvier-Laffite, Beatrice et Prouteau, Anne, « Le texte épistolaire comme mise en scène de l'exil au féminin ». [En ligne] Disponible sur : <http://www.oalib.com/paper/2540194> (Consulté le 9 janvier 2017).
- Huot, Marie-Claire, « Un itinéraire d'affiliations : l'écrivaine francophone Ying Chen », in *Culture française d'Amérique*, Laval, Les Presses de l'Université Laval, 2002, pp.71-89.
- Lapointe, Martine-Emmanuelle, « Le mort n'est jamais mort : Emprise des origines et conceptions de la mémoire dans l'œuvre de Ying Chen », in *Voix et Images*, Montréal, n° 292/2004, pp. 131-141.
- Le Bras, Yvon, « Écrire autrement au Québec : les romans de Ying Chen », in *Études canadiennes / Canadian Studies : revue Interdisciplinaire des études canadiennes en France*, Vanves, Éditions Association Françaises d'Études Canadiennes, n° 54/juin 2003, pp. 143-152.
- Lequin, Lucie, « Ying Chen et l'appel du risque », in *Tessera*, vol.28/2000, pp. 67-76.
- Mouneimne-Wojtas, Tina, « L'imaginaire "asiatique" de Ying Chen, d'Ook Chung et d'Aki Shimazaki », in *Imaginaire du roman québécois contemporain*, 2006. [En ligne] Disponible sur : <http://oic.uqam.ca/fr/articles/limaginaire-asiatique-de-ying-chen-dook-chung-et-daki-shimazaki> (Consulté le 8 juillet 2016).
- Oore, Irène, « *Les lettres chinoises* de Ying Chen: un roman épistolaire », in *Voix Plurielles*, St. Catharines, vol.1, n°1/janvier 2004. [En ligne] Disponible sur : <http://www.brocku.ca/cfra/voixplurielles01/index.html><http://educ.univ-paris8.fr/LIC-MAIT/weblearn2002> (Consulté le 11 mars 2016).
- Oore, Irène, « *Les lettres chinoises* de Ying Chen : le mobile et l'immobile », Université Dalhousie. [En ligne] Disponible sur : <https://journals.lib.unb.ca/index.php/SCL/article/view/12762/13719> (Consulté le 17 mars 2016).
- Parent, Anne Martine, *Héritages mortifères. Rupture dans/de la filiation chez Ying Chen et Jane Sautière*. [En ligne] Disponible sur : http://www.academia.edu/12128481/H%C3%A9ritages_mortif%C3%A8res._Rupture_dans_de_la_filiation_chez_Ying_Chen_et_Jane_Sauti%C3%A8re/ (Consulté le 5 octobre 2016).
- Parker, Gabrielle, « À mi-chemin entre deux mondes: Parcours féminins chez Ying Chen », in *Relief-revue électronique de littérature française*, n°5(2)/2011, pp. 75-87. [En ligne] Disponible sur : <http://doi.org/10.18352/relief.690>.

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

- Petkov, Yavor, « La langue dans *Les lettres chinoises* de Ying Chen », in *Asian Journal of Canadian Studies*, Séoul, vol. 20, n° 1/juin 2014, pp. 35-53.
- —, « Les images de l'identité culturelle dans les lettres chinoises de Ying Chen », in *Actes du Onzième colloque des enseignants non habilités et doctorants de la Faculté de lettres classiques et modernes*, Sofia, 2014, pp. 220-225.
- Pruteanu, Simona Emilia, « Ying Chen et l'entre-deux scriptural : des *Lettres chinoises* à *Immobile* », in *Voix plurielles*, St. Catharines, vol. 5, n° 2/décembre 2008, pp. 73-79.
- Rodgers, Julie, « Dualité de l'être chez Ying Chen », in *Dialogues Francophones*, Timișoara, Editura Universitatea de Vest, n°17/2011, pp. 81-91.
- Sing, Pamela V., « Rôder comme un chat : la ville dans *Espèces* de Ying Chen », in Anne-Yvonne Julien (dir.) et André Magord (collab.), *Littératures québécoise et acadienne contemporaines : au prisme de la ville*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014, pp. 479-490.
- Yang, Ziyang, « La figure de réincarnation, la sinité pulvérisée et l'identité hybride dans la "série fantôme" de Ying Chen », in *International Journal of Francophone Studies*, North Carolina, vol. 16, n°3/2013, pp. 329-352.

Studii critice despre Dany Laferrière

- Ádám, Anikó, « Identités réelles et identités rêvées dans le *Pays sans chapeau* de Dany Laferrière », in *The Central European Journal of Canadian Studies*, Brno, vol. 6/2008, pp. 57-68.
- Andrei, Carmen, « De l'héritage dans le récit de filiation au masculin », in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Philologia*, Cluj-Napoca, LXIII, 2018, pp. 23-32.
- Berrouet-Oriol, Robert, « Négrophilie, schizophrénie ou les avatars de l'errance urbaine », in *Vice versa*, Montréal, n°13-14/1986, pp. 58-59.
- Brown, Anne, « Le parcours identitaire de Dany Laferrière ou « Mon cœur est à Port-au-Prince, mon esprit à Montréal et mon corps à Miami ». [En ligne] Disponible sur : <https://journals.lib.unb.ca/index.php/SCL/article/view/12770/13734> (Consulté le 23 décembre 2017).

- Calderón, Jorge Antonio, « L'ekphrasis dans les romans de Dany Laferrière », pp. 492-517. [En ligne] Disponible sur : <https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/revue-analyses/article/viewFile/978/838>.
- Gagnon, Evelyne, « L'énigme de la filiation chez Dany Laferrière : perspectives comparatistes à l'ère de la mélancolie », in *Myriades*, Praga, n°1(11)/2015. [En ligne] Disponible sur : <http://cehum.ilch.uminho.pt/myriades/static/volumes/1-1.pdf> (Consulté le 23 décembre 2017).
- Gehrman, Susanne, « La traversée du Moi dans l'écriture autobiographique francophone », in *Revue de l'Université de Moncton*, Moncton, n° 37(1)/ 2006, pp. 67-92.
- Kyeongmi, Kim-Bernard, « À la recherche d'un espace décloisonné chez deux écrivains migrants : Ying Chen et Dany Laferrière », in *Les Cahiers du GRELCEF*, n° 7/2015, pp. 85-98. [En ligne]. Disponible sur : http://www.uwo.ca/french/grelcef/2015/cgrelcef_07_text07_kimbernard.pdf (Consulté le 3 janvier 2017).
- Květuše, Kunešová, « "Énigme de Montréal"-l'exil de Dany Laferrière », in *Études romanes de Brno*, Brno, n°38 (1)/2017, pp. 57-68.
- Mathis-Moser, Ursula, *Dany Laferrière: la dérive américaine*, Montréal, Éditions VLB, 2003.
- Miraglia, Anne Marie, « Le retour à la terre et l'absence du père dans *Pays sans chapeau* et *L'Énigme du retour* de Dany Laferrière », in *Voix et Images*, Montréal, vol. 36, n°2/2011, pp. 81-92.
- Morency, Jean et Thibeault, Jimmy, « Dany Laferrière : la traversée du continent intérieur », in *Voix et Images*, Montréal, n° 36(2)/2011, pp. 7-13.
- Mukenge, Arthur et Kayembe, Emmanuel, « Fiction et réalité dans *Pays sans chapeau* de Dany Laferrière: Entre autobiographie, autofiction et au-delà », in *Literator*, Cape Town, n° 37(1)/2016. [En ligne] Disponible sur : <https://doi.org/10.4102/lit.v37i1.1290>.
- Vasile, Benjamin, *Dany Laferrière : l'autodidacte et le processus de création*, Paris, Éditions L'Harmattan, 2008.

Studii critice despre Wajdi Mouawad

- Andrei, Carmen et Prada, Georgeta, « L'écriture fractale dans *Visage retrouvé* de Wajdi Mouawad », in *Epistémè*, Sung do Kim et Pascal Lardellier (dir.), Corée, n° 21/2019, pp. 159-175.
- Badiou-Monferran, Claire et Denooz, Laurence (dir.), *Langues d'Anima. Écriture et histoire contemporaine dans l'œuvre de Wajdi Mouawad*, Paris, Éditions Classiques Garnier, 2016.
- Blais, Geneviève L., « Regard vers un ailleurs troublant : Wajdi Mouawad », in *Jeu*, Montréal, n° 117/décembre 2005, pp. 154-160.
- Gareau, Marie-Christie, « Wajdi Mouawad ou comment transcender l'exil. L'élaboration d'une écriture post-migratoire », in *Postures*, Montréal, n°12/2010, pp. 109-124. [En ligne] Disponible sur : <http://revuepostures.com/fr/articles/gareau-12> (Consulté le 10 / 10 /2016).
- Gingras, Chantale, « Wajdi Mouawad ou le théâtre-odyssée », in *Québec français*, n° 146/ 2007, pp. 42-46. [En ligne]. Disponible sur : <http://id.erudit.org/iderudit/46572ac> (Consulté le 11 juillet 2016).
- Godin, Diane, « Wajdi Mouawad ou le pouvoir du verbe », in *Jeu : revue de théâtre*, n° 92(3)/1999, pp. 99-110. [En ligne]. Disponible sur : <http://id.erudit.org/iderudit/16472ac> (Consulté le 9 novembre 2016).
- Goga, Yvonne, « Pères et mères dans la littérature contemporaine », in *Acta fabula*, vol. 9, n° 10/novembre 2008. [En ligne]. Disponible sur : <http://www.fabula.org/revue/document4644.ph> (Consultée le 27 mars 2019).
- Lenne, Lise, « Entretien avec Wajdi Mouawad ». [En ligne] Disponible sur : <http://agon.ens-lsh.fr/index.php?id=290>.
- Lepine, Stéphane, « Wajdi Mouawad ou l'irruption de l'Autre », in *Jeu : revue de théâtre*, n° 73/1994, pp. 80-87. [En ligne] Disponible sur : <http://id.erudit.org/iderudit/28230ac>.
- Lindberg, Svante, « *Visage retrouvé* de Wajdi Mouawad », in Gilles Dupuis et Klaus-Dieter Ertler (dir.), *À la carte. Le roman québécois (2000-2005)*, Frankfurt, Éditions Peter Lang, 2007, pp. 283-301.
- Marion, Dominique, « Le lien gémellaire ; le drame de sa perte ». [En ligne] Disponible sur : <https://www.analyse-integrative-re.com/publications/articles/a-le-lien-l-autre/>.
- Peterson, Michel, « Wajdi Mouawad: le fils aux loups de mère », in Janusz Przychodzen (dir.), *Écritures québécoises, inspirations orientales. Dialogues Réinventés ?*, Québec, Presses de l'Université Laval, 2013, pp. 12-34.

- Salino, Brigitte, « Wajdi Mouawad, enfant dans la guerre, exilé sans frontières », in *Le Monde*, juillet 2009. [En ligne] Disponible sur : https://www.lemonde.fr/culture/article/2009/07/07/wajdi-mouawad-enfant-dans-la-guerre-exile-sans-frontieres_1215695_3246.html (Consulté le 27 mars 2019).

Studii critice despre Kim Thúy

- Crépeau, Jean-François, « Compte rendu de [Louis-Philippe Hébert, Kim Thúy, Alain Poissant] », in *Lettres québécoises*, Montréal, n° 152/hiver 2013, pp. 22-23.
- Defraeye, Julien « Poétique de l'hybride dans la littérature postexilique de Kim Thúy », in *@nalyses*, vol. 12, n°3/automne 2017, pp. 261-285. [En ligne] Disponible sur : www.revue-analyses.org.
- Delorme, Julie « L'écriture migrante: une parole à la fois fragmentée et fragmentaire », in *Contact+*, n°78/juin-juillet-août 2017, Athènes, pp. 110-116.
- Girard, Jean-Yves, « Les joies de Kim », 2011. [En ligne] Disponible sur : <http://fr.chatelaine.com/societe/entrevues/les-joies-de-kim-thuy/> (Consulté le 4 novembre 2016).
- Ionescu, Mariana, « L'écriture de Kim Thúy et Liliana Lazar », in *@nalyses*, vol. 9, n°3/automne 2014, pp. 95-111. [En ligne] Disponible sur : www.revue-analyses.org.
- Jișa, Simona, Bartoș, Bianca-Livia et Goga Yvonne (dir.), *Réécrire les mythes*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2017.
- Kunešová, Květa, « Ru : ruisseau et berceuse », in Lucia Otrisalová et Eva Martonyi (éd.), *Variations sur la communauté : l'espace canadien*, Brno, Masaryk University Press, 2013, pp. 173-180.
- Lalonde, Catherine, « Les vies de Vi », in *Le devoir*, Paris, le 2 avril 2016. [En ligne] Disponible sur : <https://www.ledevoir.com/lire/467137/les-vies-de-vi>.
- Lapointe, Josée, « Kim Thúy : d'ombre et de lumière », avril 2016. [En ligne] Disponible sur : <http://www.lapresse.ca/arts/livres/entrevues/201604/07/01-4968619-kim-thuy-dombre-et-de-lumiere.php>
- Lévy-Bertherat, Déborah, « La petite fille épique chez Léonora Miano, Kim Thúy et Laura Alcoba », in *Fixions*, Toronto, n°14/juin 2017, pp. 13-23.

Paradigme identitare ale scriitorului migrant în literatura franco-canadiană contemporană

- Selao, Ching, « Oiseaux migrants : l'expérience exilique chez Kim Thúy et Linda Lê », in *Voix et Images*, Montréal, vol. 40, n° 1(118)/2014, pp. 149-164. [En ligne] Disponible sur : <https://www.erudit.org/fr/revues/vi/2014-v40-n1-vi01656/1028028ar/> (Consulté le 3 mars 2016).
- Soron, Antony, « *Ru* de Kim Thúy ou l'alchimie de l'épreuve », 2014. [En ligne] Disponible sur : https://www.msha.fr/msha/exmsha/recherche2011-2015/transformation/antony_soron/alchimie_epreuve.pdf (Consulté le 2 septembre 2017).
- Tardif, Dominic, « Kim Thúy : *Mãn* », in *Voir*, 2013. [En ligne] Disponible sur : <https://voir.ca/livres/rayons/2013/05/02/kim-thuy-man/> (Consulté le 2 septembre 2017).
- Urro, Marie-Hélène, « Kim Thúy : de l'écriture migrante à l'écriture transculturelle », Ottawa, 2014. [En ligne] Disponible sur : <http://hdl.handle.net/10393/31191> (Consulté le 14 octobre 2016).

Extra-corpus

- Germain, Sylvie, *Magnus*, Paris, Éditions Gallimard, 2005.
- LeBlanc, Georgette, *Alma*, Moncton, Éditions Perce-Neige, 2007.
- Micone, Marco, *Addolorata*, Montréal, Éditions Guernica, 1984.
- —, *Le figuier enchanté*, Montréal, Éditions Boréal, 1998.
- Mihali, Felicia, *Luc, le Chinois et moi*, Montréal, Éditions XYZ, 2004.
- —, *Le pays du fromage*, Montréal, Éditions XYZ, 2002.
- —, *Une deuxième chance pour Adam*, Montréal, Éditions Hash#ag, 2018.
- Segalen, Victor, *Peintures*, Paris, Éditions Gallimard, 2004.

Lucrări academice, teze și memorii

- Bourdeau, Loic, « Le soi dans trois textes québécois : déconstruction et reconstruction par l'autre », in *Durham theses*, 2012. [En ligne] Disponible sur : <http://etheses.dur.ac.uk/3445/>.
- Cai, Wenyi, *Mort et vie de l'utopie familiale dans l'univers mère-fille : Les relations mère-fille dans Le bruit des choses vivantes et L'île de la Merci d'Elise Turcotte, L'ingratitude de Ying Chen, La chute du corps et Adieu Agnès d'Hélène le Beau*, thèse de doctorat, Université de Limoges,

2012. [En ligne] Disponible sur : <http://www.theses.fr/2012LIMO2004> (Consulté le 07/06/2017).

- Charbonneau, Caroline, *Exil et écriture migrante : les écrivains néo-québécois*, mémoire de maîtrise, Université McGill, Montréal, 1997. [En ligne] Disponible sur : <http://www.nlc-bnc.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/MQ29486.pdf> (Consulté le 14 août 2016).
- Coughlan, Catherine, « *Rencontre de l'Autre et altération du Soi dans l'œuvre de Dany Laferrière* », thèse doctorale, 2013, Ottawa. [En ligne] Disponible sur : https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/30675/1/Coughlan_Catherine_2014_these.pdf (Consulté le 3 juin 2017).
- Craciun, Marinela-Denisa, « La technique de la mise en abyme dans l'œuvre romanesque d'Umberto Eco », thèse de doctorat, Université Blaise Pascal - Clermont-Ferrand II, 2016.
- Foreste, Julia-Farah, *Littératures migrantes du nouveau monde : exils, écritures, énigmes chez Ying Chen, Dany Laferrière et Wajdi Mouawad*, Université Sorbonne Nouvelle-Paris III/ 2015.
- Jacomino, Marie, « L'image oxymore chez Wajdi Mouawad : textes théoriques, dramatiques, et mises en scènes », mémoire de maîtrise, Grenoble 3, 2012. [En ligne] Disponible sur : [dumas-00751918](https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00751918) (Consulté le 29 août 2016).
- Lajoie, Josiane, *La géométrie fractale*, mémoire présenté à l'Université du Québec, juin 2006.
- Lemieux, Maud, « Le narrateur-personnage inadéquat : marginalité et posture(s) narrative(s) », in *Un enfant à ma porte de Ying Chen et La Trilogie coréenne d'Ook Chung*, mémoire de maîtrise, Université Laval, Québec, 2016.
- Leroux, Patrick, *Le Québec en autoreprésentation : le passage d'une dramaturgie de l'identitaire à celle de l'individu. Musique, musicologie et arts de la scène*, thèse de doctorat, Université de la Sorbonne, Paris III, 2009. [En ligne] Disponible sur : <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00714413/document>.
- Nadeau, Liang Li, *Les Flottements identitaires dans l'œuvre romanesque de Ying Chen*, mémoire de maîtrise, Montréal, 2016.
- Patroix, Isabelle, « Identités et création dans l'œuvre de Wajdi Mouawad », thèse de doctorat, Université Grenoble, 2014. [En ligne] Disponible sur : <http://www.theses.fr/2014GRENL008> (Consulté le 24 octobre 2016).
- Payette, Isabelle, *Étude des tensions au sein de la cellule familiale dans l'œuvre de Ying Chen*, mémoire de maîtrise, Université de Montréal,

2014. [En ligne] Disponible sur : https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/1866/11137/Payette_Isabelle_2012_memoire.pdf?sequence=2&isAllowed=y (Consulté le 14 août 2016).

- Pruteanu, Simona Emilia, « L'écriture migrante en France et au Québec (1985-2006) : une analyse comparative », thèse de doctorat, University of Western Ontario, 2009.

Webographie

- <http://academie-francaise.fr/les-immortels/dany-laferriere>
- http://auteurs.contemporain.info/doku.php/auteurs/ying_chen
- <http://dominiquefloraubin.wordpress.com/2012/03/20/la--resilience--interview--de--boris--cyrulnik--psychiatre/>
- www.wajdimouawad.fr
- www.jeanclaudemeynard.com
- www.jean-claude-chirollet.fr
- www.larousse.fr
- www.lexpress.fr
- www.lemonde.fr
- www.littre.org
- www.rfi.fr
- <https://fractalisme.wordpress.com/2012/12/12/manifeste-fractaliste/>
- http://sorciersdesalem.math.cnrs.fr/ArbrePythagore/arbre_pythagore.html
- <http://hypermedia.univ-paris8.fr/Groupe/documents/crefrac.html>
- <https://www.youtube.com/watch?v=i8VQ1AWGZ7A>
- <https://www.youtube.com/watch?v=88aAQjzdSkE>
- <https://www.youtube.com/watch?v=i8VQ1AWGZ7A>, l'émission *La matinale*, 18.10.12.
- <https://www.youtube.com/watch?v=88aAQjzdSkE>, l'émission *Les leçons de l'Université*, Leçon de Wajdi Mouawad 2009.
- https://www.youtube.com/watch?v=_otbOyH55gc
- <http://www.jptoussaint.com/documents/7/7a/BP-OF-15.pdf>
- <http://berrouet-oriol.com/litterature/quand-franck-etienne-se-confie-a-daniel-pujol-et-yves-chemla/>
- <http://renaudossavi.mondoblog.org/2014/12/22/lafrique-les-fractales/>
- <http://culturat.org/calendrier/sous-lecorce-des-mots-de-kim-thuy-1484755388/#.WS09v2iGPct>

- <https://glint.wordpress.com/2012/08/19/que-signifie-la-floraison-des-fleurs-dudumbara/>
- <https://jardinage.lemonde.fr/dossier-823-frangipanier-plumeria-fleur-temples.html>.
- <https://www.complements-alimentaires.co/frangipanier/>
- https://www.youtube.com/watch?v=i4JTbC_Z0CE
- <https://www.youtube.com/watch?v=02SkkZa8dwo>
- https://www.youtube.com/watch?v=i4JTbC_Z0CE
- <https://www.youtube.com/watch?v=09NQS5SE11w>
- <https://www.youtube.com/watch?v=FcA94KPpC9g>